

## Zapomniany obóz na Przemysławej

Obóz na Przemysławej, „Obóz Niepamięci” tym wymownym mianem określiła go Karolina Maciejaszek, autorka dramatu *Wyspa Chudych* nawiązującego do historii więźniów osadzonych w Lagrze na Przemysławej. W latach 1942-1945 oficjalnie istniał pod nazwą Polen-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt<sup>1</sup> i miał pełnić funkcje prewencyjne, być miejscem „izolacji małych Polaków i wychowywania ich poprzez pracę, aby nie demoralizowali niemieckich dzieci.”<sup>2</sup> Rzeczywistość okazała się jednak zgoła inna...

Na wyłączonym z Litzmannstadt Ghetta 5-cio hektarowym obszarze między ulicami Przemysławą, Bracką, Emilii Plater i Górniczą powstał obóz pracy dla polskich dzieci. Odgradzony wysokim drewnianym płotem zwieńczonym drutem kolczastym był miejscem cierpienia od 2000 do ponad 3000 tysięcy dziewcząt i chłopców w wieku od kilku do kilkunastu lat. Kilkunastogodzinna praca ponad siły w igłarni, przy naprawie odzieży wojskowej, wyplataniu mat, robieniu na drutach, szydełkowaniu i sztucznych kwiatach za głodowe racje żywnościowe- dwie kromki chleba 2 cienkie kawy zbożowe i zupę<sup>3</sup> to była ich zbyt dobrze znana codzienność. Dzieci cierpiały również z powodu przemocy fizycznej i psychicznej, dotkliwych kar, epidemii tyfusu czy osamotnienia.

Mimo tragedii dzieci z Przemysławej, historia obozu i jego ofiar pozostała w zbiorowej niepamięci. Gdzie należy dopatrywać się przyczyn takiego stanu rzeczy? Po części można go wiązać z tym, że obszar dawnego obozu nie odznacza się w miejskiej tkance, ogrodzenie oraz większość budynków zostały rozebrane krótko po wojnie. Później na terenie obozu decyzją komunistycznych władz wybudowano osiedle mieszkaniowe<sup>4</sup>. Do lat 70 jedyną formą upamiętnienia Lagru pozostawała więc kamienna tabliczka umiejscowiona na jednym z nielicznych pozostałych,

---

1

<https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/96009.Niemiecki-oboz-dla-dzieci-przy-ul-Przemyslawej-w-Lodzi-narzedzie-multi-medialne.html> (dostęp 18.02.2021)

2

<https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/126748.Niemiecki-oboz-pracy-dla-polskich-dzieci-przy-ul-Przemyslawej-w-Lo-dzi-19421945.html> (dostęp 18.02.2021)

3

<https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/126748.Niemiecki-oboz-pracy-dla-polskich-dzieci-przy-ul-Przemyslawej-w-Lo-dzi-19421945.html> (dostęp 18.02.2021)

<sup>4</sup> J. Kowalska-Leder, *Drabina krzywdy, zazdrości i zapomnienia*, w: *Dialog czerwiec 2017/6 (727)*.  
<http://www.dialog-pismo.pl/w-numerach/drabina-krzywdy-zazdrosci-i-zapomnienia> (dostęp 18.02.2021).

obozowych budynków. Kiedy w PRL-u podjęto odgórne działania mające na celu upamiętnienie obozu na Przemysłowej miały one charakter instrumentalny oraz propagandowy<sup>5</sup>. Tragedia polskich dzieci stała się narzędziem walki z kościołem. „Władze PRL skorzystały z okazji, by polski Kościół ustawić w roli sprzymierzeńca hitlerowskich morderców dzieci (polskich!), i podważyć słynne słowa „przebaczamy i prosimy o wybaczenie”<sup>6</sup> pochodzące z listu polskich biskupów do niemieckich. Historia dzieci z Przemysłowej był użyteczna jeszcze z jednego względu wymierzona przeciwko ofiarą holocaustu miała pokazać Polaków jako prawdziwe ofiary hitlerowskich działań w dyskursie zdominowanym przez zbrodnie holocaustu, zagłuszyć i podważyć zasadność żydowskich roszczeń<sup>7</sup>. Obóz stał się jednym z symboli PRL-owskiej propagandy, a obowiązkowy udział w uroczystościach upamiętniających jego istnienie nie zachęcał do zgłębienia jego historii. Także środowiska naukowe przez dziesięciolecia nie były szczególnie zaangażowane w upowszechnianie historii Lagru na Przemysłowej<sup>8</sup>. W prawdzie można było napotkać pewne wzmianki na temat tego obozu w literaturze naukowej, jednak nie istniała żadna poświęcona mu monografia.

Jednak bardziej istotne w kontekście zepchnięcia obozu dla polskich dzieci w sferę zbiorowej niepamięci Polaków i lokalnej ludności oraz sporu jaki się wokół niego toczy jest fakt, że to właśnie polskie dzieci były jego więźniami. Według świadectw osób, które przetrwały obóz powszechnie spotykaną praktyką było kwestionowanie autentyczności ich relacji oraz podważanie istnienia takiego Lagru w ogóle. Być może wpływ na to miała relatywnie mała wielkość i to, że został on wydzielony wewnątrz Getta. Dodatkowo oficjalna obozowa dokumentacja została zniszczona, a w czasie wyzwolenia przez Armię Czerwoną na jego terenie według różnych źródeł pozostało kilkaset dzieci<sup>9</sup>, podczas gdy w Auschwitz ocalałych było około siedmiu tysięcy<sup>10</sup>. Głos kilku tysięcy dzieci zniknął pośród setek tysięcy innych opowiadających własne odmienne historie krzywdy. Wspomnienia byłych więźniów, którzy starali się wywalczyć swoje miejsce w martyrologii II wojny światowej traktowano jako wytwór wybujałej dziecięcej fantazji, przecież jeśli w ogóle obóz dla polskich dzieci istniał to był obozem prewencyjnym, a nie obozem pracy czy zagłady.

---

<sup>5</sup> Ibidem.

<sup>6</sup> Ibidem.

<sup>7</sup> Ibidem.

<sup>8</sup> Ibidem.

<sup>9</sup> <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/128032,Oboz-na-Przemyslowej-Poznaj-nasz-strach.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>10</sup> <http://www.auschwitz.org/historia/wyzwolenie/wyzwolenie/> (dostęp 18.02.2021).

Jako kwestię kontrowersyjną traktowano również to, że naoczni świadkowie wydarzeń mających miejsce w Obozie na Przemysłowej o swojej tragedii zdecydowali się mówić często po latach, kiedy byli już dorosłymi ludźmi. Od Związku Bojowników o Wolność i Demokrację jak świadczy Genowefa Górka jedna z ocalałych, dorosłe już wtedy dzieci z Przemysłowej usłyszały „(...) że my tam byli na wczasach, że Oświęcim był gorszy”<sup>11</sup>. Natomiast wiele znaczące słowa Genowefy Kowalczyk „Wybaczcie mi, ci, którzy byli w Oświęcimiu, ale ja po prostu byłam zazdrosna. [...] Oni są uznani, oni mają obóz-muzeum, a my nic i jeszcze się wyśmiewali z nas”<sup>12</sup> wskazują główne źródło sporu i niepamięci o Obozie na Przemysłowej. Kiedy w Polsce i na świecie zaczął rodzić się dyskurs ofiar II wojny światowej to naród Żydowski został uznany za tę pierwszą i największą ofiarę. W narracji o hitlerowskich zbrodniach najbardziej uwidocznił się holocaust i historia miejsc zagłady ludności żydowskiej. Obóz na Przemysłowej pozostaje w cieniu obozu Auschwitz-Birkenau czy Getta Warszawskiego, a jeśli chodzi o samą Łódź, Litzmannstadt Ghetto. Ci którzy przebywali w Polen-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt, ich rodziny oraz przedstawiciele świata kultury i nauki muszą walczyć o przestrzeń dyskursywną dla upamiętnienia historii Obozu na Przemysłowej i polskich ofiar nazistowskiej ideologii. Drugą stroną sporu o obóz pozostają osoby kwestionujące świadectwa tych, którzy przeszli przez Lager w ówczesnym Litzmannstadt, ale także ci podważający autentyczność traumy, która dotknęła polskie dzieci, bo nie był to obóz zagłady, bo w narracji o zbrodniczej hitlerowskiej ideologii to nie Polacy postrzegani powinni być jako jej ofiary, ale Żydzi. Podnoszone są również głosy, że Polacy nie zrobili wystarczająco dużo, aby ocalić ofiary holocaustu, że panowały nastroje antysemickie, a nawet pojawiają się takie generalizacje jak ta, że Polacy współpracowali z Niemcami w kwestii żydowskiej. Z tego powodu nie należy stawiać polskich dzieci obok Żydów mówiąc o ofiarach niemieckich obozów II wojny światowej. Środowisko osób zaangażowanych w działania na rzecz upamiętnienia Obozu na Przemysłowej również jest podzielone. Główną oś sporu w tym przypadku stanowi chęć „przejęcia” przez środowiska narodowo-katolickie narracji o dzieciach z Przemysłowej i osadzenia jej w kultywowanym przez nie micie Polaka-katolika<sup>13</sup>. W Przewodniku

---

<sup>11</sup> J. Kowalska-Leder, op.cit.

<sup>12</sup> Ibidem.

<sup>13</sup> Ibidem.

Katolickim, czyli społeczno-religijnym tygodniku można znaleźć niżej cytowany fragment.

Nie da się ukryć, że sprawa przywracania pamięci o najmłodszych i niewinnych ofiarach II wojny światowej wróciła do publicznego dyskursu za sprawą abp. Marka Jędraszewskiego. Jego modlitwę przed wymizerowaną, przejmującą postacią dziecka z pomnika Pękniętego Serca uznać można za swoisty przełom. Fakt ten miał miejsce 1 czerwca 2013 r., w chwilę po pierwszej obywatelskiej, zorganizowanej przez Solidarnych 2010 uroczystości upamiętnienia obozu i był niczym pokorne umycie stóp ubogiemu. Już wtedy przywódca Kościoła łódzkiego dał jasny komunikat, jak wielki i ważny jest dramat dzieci |z Przemysłowej.<sup>14</sup>

Od 2013 roku Stowarzyszenie Solidarni 2010 organizują Marsz Pamięci dla upamiętnienia Obozu na Przemysłowej<sup>15</sup>. Na ich stronie internetowej można przeczytać również artykuły dotyczące obozu, ale także te o nagłówkach, Stop dyktaturze LGBT<sup>16</sup>, czy poświęcone Marszowi Niepodległości<sup>17</sup> albo Janowi Pawłowi II<sup>18</sup>. Stowarzyszenie Solidarni 2010 jest zaangażowane w spór polityczno-światopoglądowy, jego członkowie domagają się prawdy i pamięci o katastrofie Smoleńskiej, a w ich manifestie widnieje niżej zamieszczony fragment.

Ludzie domagający się godnego uczczenia ofiar i wyjaśnienia przyczyn katastrofy smoleńskiej, krytycy serwilistycznej polityki rządu wobec Rosji, sympatycy PiS i NSZZ „Solidarność”, słuchacze Radia Maryja, niezależni twórcy i publicyści są obrzucani inwektywami w internecie, prześladowani w miejscach pracy, izolowani w lokalnych środowiskach. Podobnie jak trzydzieści lat temu, odczuwamy głód prawdy, sprawiedliwości, godności, niepodległości i zbiorowej pamięci. Pora wypełnić testament poległej w Smoleńsku Anny Walentynowicz. Musimy się policzyć na nowo.<sup>19</sup>

Spór światopoglądowo-polityczny odcisnął swoje piętno na sposobie kultywowania pamięci Obozu na Przemysłowej. Różne środowiska w odmienny sposób starają się włączyć historię obozu w zbiorową pamięć. Od 1969 roku w Szkole Podstawowej nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi istnieje Izba Pamięci poświęcona dziejom Obozu na przemysłowej. Szkoła podejmuje też szereg działań edukacyjnych w celu rozpowszechniania wiedzy na temat obozu wśród najmłodszych, jest partnerem projektu *Przyjaciele Chudego* oraz *Nie wolno się brzydka bawić* realizowanego przez

<sup>14</sup>

<https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2014/Przewodnik-Katolicki-7-2014/Spoleczenstwo/Maly-Oswiecim> (dostęp 18.02.2021).

<sup>15</sup> <http://solidarni2010.pl/40246-martyrologia-polskich-dzieci---oboz-na-przemyslowej-w-lodzi.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>16</sup>

<http://solidarni2010.pl/40338-uwaga-kompleksowa-edukacja-seksualna-uczniow-forsowana-przez-agende-onz.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>17</sup> <http://solidarni2010.pl/40318-marsz-niepodleglosci---wyzwania-na-rok-2021.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>18</sup> <http://solidarni2010.pl/39658-2106nbspnbspkoncert-pamieci-jana-pawla-ii---on-line.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>19</sup> <http://solidarni2010.pl/podstrona-o-nas-7.html> (dostęp 18.02.2021).

Stowarzyszenie U siebie - At home w ramach, których zrealizowano film dokumentalny *Nie wolno się brzydko bawić* poświęcony obozowi, ale i konkurs rysunkowy *Uwolnić Chudego – dzisiaj dajemy Wam nie tylko pamięć*<sup>20</sup>. Szkoła organizuje także nietypowe lekcje historii mające oswoić dzieci z Chudym. Bo tak została przez nie nazwana wychudzona postać z Pomnika Martyrologii Dzieci nazywanego powszechnie Pękniętym Sercem<sup>21</sup>. Pomnik ten stanowi przykład formy trwałego upamiętnienia niemieckiego obozu dla dzieci przy ulicy Przemysłowej. Został odsłonięty w 1971 roku, a powstał dzięki oddolnej inicjatywie wychowanków Ośrodka Szkolno-Wychowawczego dla Dzieci Głuchych w Przemyślu, którzy napisali w tej sprawie do Związku Bojowników o Wolność i Demokrację<sup>22</sup>. Kolejnym oddolnym działaniem na rzecz przywrócenia pamięci dzieci jest to podjęte przez Karolinę Maciejaszek, stworzyła spektakl pt. *Wyspa Chudych* podejmujący problem postpamięci<sup>23</sup>. Tej problematyki dotyka również film Urszuli Sochackiej pt. *Nie wolno się brzydko bawić*, która napisała także książkę „Eee... tam, takiego obozu nie było”, w której spisała wspomnienia Genowefy Kowalczuk byłej więźniarki obozu na Przemysłowej. Doświadczenia obozowe odciskają piętno nie tylko na samych osadzonych, ale również na kolejnym pokoleniu- dzieciach tych, którzy przeżyli obozową traumę<sup>24</sup>. Odziedziczona pamięć, życie „w bilskości” nieprzepracowanej traumy sprawia, że traumatyczne doświadczenia rodziców zostają zinternalizowane przez dziecko. Mimo, że postpamięć jest pamięcią fałszywą, bo dotyczy wydarzeń, których kolejne pokolenie bezpośrednio nie doświadczyło to w realny sposób kształtuje ich rzeczywistość. O odziedziczonej traumie najlepiej świadczą wypowiedzi Urszuli Sochackiej opisujące jej relację z ojcem ocalałym z Obozu na Przemysłowej.

To nie była prosta, dobra relacja. Obciążona była niespełnioną miłością rodzicielsko-dziecięcą. Pobyt w obozie odcisnął na ojcu okrutne piętno i to przełożyło się na nasze życie rodzinne (...)Poczułam, że nie chciał mi nic złego zrobić, tylko nie potrafił dać mi miłości, bo sam jej nie dostał. Co nie zmienia faktu, że co się stało, to się nie odstanie. Ze zrozumieniem nie przychodzi zatarcie trudnych, przykrych emocji, których się doświadczyło (...) Aż wreszcie poczułam, że to jest nie tylko historia (historia obozu na Przemysłowej) mojego taty lub innych więźniów, ale moja i wszystkich dzieci tych, którzy w tym obozie

<sup>20</sup> <http://sp81lodz.edu.pl/index.php/nie-wolno-sie-brzydko-bawic> (dostęp 18.02.2021).

<sup>21</sup> [http://sp81lodz.edu.pl/images/Projekty/Nie\\_wolno\\_sie\\_brzydko\\_bawic/film\\_wyborcza.jpg](http://sp81lodz.edu.pl/images/Projekty/Nie_wolno_sie_brzydko_bawic/film_wyborcza.jpg) (dostęp 18.02.2021).

<sup>22</sup> [https://polska-org.pl/8759952.Lodz.Pomnik\\_Martyrologii\\_Dzieci\\_Pekniete\\_Serce.html](https://polska-org.pl/8759952.Lodz.Pomnik_Martyrologii_Dzieci_Pekniete_Serce.html) (dostęp 18.02.2021).

<sup>23</sup> <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,19376538,wyspa-chudych-spektakl-o-obozie-koncentracyjnym-dla-dzieci.html> (dostęp 18.02.2021).

<sup>24</sup> J. Burnatowski, *Postpamięć, afekt, odpowiedzialność. Przypadek Matej Zagłady Anny Jankos*, w: *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Historicolitteraria XV (2015)*, Kraków 2015, s. 222-224.

byli. Bo doświadczenie rodziców mocno oddziaływało także na nich samych – czy mieli tego świadomość, czy nie.<sup>25</sup>

Biograficzne pęknięcie w postaci obozowej traumy uruchomiły trajektorię cierpienia uniemożliwiającą stworzenie zdrowej realcji z własną córką. Także ojciec Karoliny Maciejaszek odreagowywał na rodzinie traumę obozu, w sztuce reżyserka przemyca ten wątek własnej biografii w słowach "Jak będziesz niegrzeczna, trafisz na Wyspę Chudych" nawiązując one do tych wypowiedzianych przez jej ojca, kiedy w dzieciństwie straszył ją piekłem obozu, przez które sam przeszedł. Piekłem, o którym chciałby zapomnieć, tak jak wymazane zastało ono ze zbiorowej pamięci Polaków.

W Łodzi były również inne miejsca, które jeszcze głębiej popadły w niepamięć, a które cechują podobne problemy, jeśli chodzi o przyczyny nieistnienia w zbiorowej pamięci. Najlepszym tego przykładem jest Obóz cygański (Zigeunerlager) działający wewnątrz żydowskiego Getta w latach 1941-1942. Był miejscem przetrzymywania ponad 5 tys. ludności Romskiej i Sinti przewiezionych spod austro-węgierskiej granicy. Nawet mieszkańcy getta wiedzieli niewiele o wyodrębnionym obozie<sup>26</sup>.

"W getcie pojawiło się mnóstwo spekulacji na temat mieszkańców obozu cygańskiego. Część uważała, że to rzeczywiście są. Cyganie, inni, że to węgierscy Żydzi. Jeszcze inni mówili, że to partyzanci i ich rodziny z Bałkanów."<sup>27</sup> Z powodu strasznych warunków sanitarnych w obozie rozprzestrzeniła się epidemia tyfusu dziesiątkująca osadzonych zapadła decyzja o likwidacji Obozu Cygańskiego, a pozostałych przy życiu wywieziono do Chełmna nad Nerem. „Nikt z tych Cyganów nie ocalał. Ich domy, po dezynfekcji, wróciły w obręb getta. Druty zwinięto, krew na ścianach zamalowano, żadnych śladów zbrodni...Wszyscy byliśmy wstrząśnięci"<sup>28</sup>. Jediną trwałą formą upamiętnienia tych wydarzeń znajdującą się na terenie Obozu Cygańskiego pozostaje pamiątkowa tablica umieszczona na budynku, gdzie niegdyś znajdowała się obozowa kostnica<sup>29</sup>. Tragedia ludności Romskiej podobnie jak ta dzieci z Przemysłowej pozostaje w cieniu narracji o holocauście, która zdominowała dyskurs ofiar nazistowskiej ideologii, a ich historia wydaje się być marginalizowana. Świadczy o tym m.in fakt, że wśród ludności lokalnej nie istnieje pamięć o Obozie Cygańskim, wiele osób nie zdaje sobie sprawy, że on w ogóle istniał. Tutaj znowu

<sup>25</sup> <http://miastol.pl/nie-wolno-sie-brzydko-bawic/> (dostęp 18.02.2021).

<sup>26</sup> <https://www.centrumdialogu.com/getto/miejsca-pamieci/20-zydzi-zachodni/49-oboz-dla-cyganow-1941-1942> (dostęp 18.02.2021).

<sup>27</sup> [https://www.lodzgetto.pl/oboz\\_cyganski.html,36](https://www.lodzgetto.pl/oboz_cyganski.html,36) (dostęp 18.02.2021).

<sup>28</sup> [https://www.lodzgetto.pl/oboz\\_cyganski.html,36](https://www.lodzgetto.pl/oboz_cyganski.html,36) (dostęp 18.02.2021).

<sup>29</sup> [https://www.lodzgetto.pl/oboz\\_cyganski.html,36](https://www.lodzgetto.pl/oboz_cyganski.html,36) (dostęp 18.02.2021).

można podejrzewać, że przyczynił się do tego brak oznaczenia granic i obszaru obozu w przestrzeni miejskiej, ogrodzenie rozebrano, a budynki przystosowano do dalszego użytkowania. Tak samo jak Obóz na Przemysłowej i ten Cygański był umiejscowiony wewnątrz Getta i tak jak on musi rywalizować o „widzialność” z obozem Auschwitz-Birkenau, Kulmhof w Chełmnie nad Nerem czy Majdankiem.

Czemu część dramatycznych wydarzeń II wojny światowej została zapomniana lub nigdy nie zapisała się w zbiorowej pamięci Polaków? Odpowiedź na to pytanie jest złożona, ale warto jej szukać w praktykach dyskursywnych. Analiza historii mówionej oraz utrwalonych świadectw pozwala rzucić światło na zapomnianą przeszłość i dzieje takich miejsc jak Obóz na Przemysłowej. Jednak, żeby zostały utrwalone w zbiorowej pamięci Polaków niezbędne są działania systemowe jak wprowadzenie do podstawy programowej tej tematyki, ale i oddolne działania, których dobrym przykładem są te podjęte przez pedagogów ze Szkoła Podstawowa nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi, Karolinę Maciejaszek autorkę sztuki *Wyspa Chudych* czy Urszulę Sochacką reżyserkę filmu *Nie wolno się brzydko bawić*.

#### Bibliografia

- J. Burnatowski, Postpamięć, afekt, odpowiedzialność. Przypadek Małej Zagłady Anny Jankos, w: *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Historicolitteraria XV* (2015), Kraków 2015, s. 222-224.
- J. Kowalska-Leder, *Drabina krzywdy, zazdrości i zapomnienia*, w: *Dialog czerwiec 2017/6* (727).  
<http://www.dialog-pismo.pl/w-numerach/drabina-krzywdy-zazdrosci-i-zapomnienia> (dostęp 18.02.2021).
- <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/96009,Niemiecki-oboz-dla-dzieci-przy-ul-Przemyslowej-w-Lodzi-narzedzie-multimedialne.html> (dostęp 18.02.2021)
- <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/126748,Niemiecki-oboz-pracy-dla-polskich-dzieci-przy-ul-Przemyslowej-w-Lodzi-19421945.html> (dostęp 18.02.2021)
- <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/128032,Oboz-na-Przemyslowej-Poznaj-nasz-strach.html>
- (dostęp 18.02.2021).
- <https://lodzi.wyborcza.pl/lodz/1,35136,19376538,wyspa-chudych-spektakl-o-obozie-koncentracyjnym-dla-dzieci.html> (dostęp 18.02.2021).
- <http://miastol.pl/nie-wolno-sie-brzydko-bawic/> (dostęp 18.02.2021).
- [https://polska-org.pl/8759952,Lodz,Pomnik\\_Martyrologii\\_Dzieci\\_Pekniete\\_Serce.html](https://polska-org.pl/8759952,Lodz,Pomnik_Martyrologii_Dzieci_Pekniete_Serce.html) (dostęp 18.02.2021).
- [http://sp81lodzi.edu.pl/images/Projekty/Nie\\_wolno\\_sie\\_brzydko\\_bawic/film\\_wyborcza.jpg](http://sp81lodzi.edu.pl/images/Projekty/Nie_wolno_sie_brzydko_bawic/film_wyborcza.jpg)
- (dostęp 18.02.2021).
- <http://sp81lodzi.edu.pl/index.php/nie-wolno-sie-brzydko-bawic> (dostęp 18.02.2021).
- <http://solidarni2010.pl/39658-2106nbspnbspkoncert-pamieci-jana-pawla-ii---on-line.html>
- (dostęp 18.02.2021).
- <http://solidarni2010.pl/40246-martyrologia-polskich-dzieci---oboz-na-przemyslowej-w-lodzi.html>
- (dostęp 18.02.2021).
- <http://solidarni2010.pl/40318-marsz-niepodleglosci---wyzwania-na-rok-2021.html> (dostęp 18.02.2021).
- <http://solidarni2010.pl/40338-uwaga-kompleksowa-edukacja-seksualna-uczniow-forsowana-przez-agende-on-line.html> (dostęp 18.02.2021).
- <http://solidarni2010.pl/podstrona-o-nas-7.html> (dostęp 18.02.2021)
- <http://www.auschwitz.org/historia/wyzwolenie/wyzwolenie/> (dostęp 18.02.2021)
- <https://www.centrumdialogu.com/getto/miejsca-pamieci/20-zydzi-zachodni/49-oboz-dla-cyganow-1941-1942> (dostęp 18.02.2021).
- [https://www.lodzgetto.pl/oboz\\_cyganski.html.36](https://www.lodzgetto.pl/oboz_cyganski.html.36)
- <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2014/Przewodnik-Katolicki-7-2014/Spoleczenstwo/Maly-Oswiecim> (dostęp 18.02.2021).